

Pregled umjetničkih i arhitektonskih ostvarenja u razdoblju od 550. do 1150. godine na području današnje Hrvatske pregled je regionalnih dostignuća. Tijekom šest stoljeća obuhvaćenih ovim sveskom, hrvatski gradovi sa zasluženim mjestom na karti umjetničke baštine poput Poreča, Nina, Zadra, Solina, Splita ili Dubrovnika, gotovo se nikad nisu nalazili unutar iste političke cjeline. Istarski spomenici imaju više dodirnih točaka s onima iz sjeverne Italije nego Dalmacije, a u dubrovačkima se očituje sklonost prema bizantskim vizualnim modelima. Iz tog razloga, kontekstualizacija hrvatske umjetnosti i arhitekture izlazi izvan granica današnje Hrvatske, čime se nagovještava da se za ovo razdoblje ne mogu iznaći sveopći 'nacionalni' trendovi u kojima bi se ogledala specifičnost isključivo hrvatske baštine. Hrvatska ranokršćanska i ranosrednjovjekovna umjetnost je umjetnost regija, ugledanja na susjede, želje za oponašanjem centara moći u tom susjedstvu te, napokon, umjetnost naručitelja koji financiraju građevine i njihovu dekoraciju.

Općenito govoreći, između 550. i 1150., kako u Europi tako i u Hrvatskoj, ističu se dvije pojave: etabliranje kršćanstva kao jedine vjere sa svojim strukturama moći, ali i bliskim vezama sa svjetovnim vladarima, te nastanak i dugo trajanje povijesne epohe koja se naziva srednji vijek. U ovako opširnom pregledu umjetničkih ostvarenja putem kojih se očituju te dvije pojave, nemoguće je osvrnuti se na sve spomenike a da se pregled ne svede na beskrajno nabranje. Stoga se čini uputnijim odabrati najvažnija umjetnička djela i istaknuti što nam ona govore o vizualnoj kulturi svog vremena. Razlozi odabira pojedinih primjera uglavnom se temelje na originalnosti, dobrom stupnju očuvanosti ili posvjedočenosti u izvorima.

Pod okriljem Bizanta

Sredinom 6. stoljeća, istočnorimski car Justinijan I (oko 482–565), gonjen željom za obnovom jedinstvenog carstva, preotao je od Gota jadransku obalu i vratio je pod carsko okrilje. Budući da se Zapadno Rimsko Carstvo počelo urušavati pred navalama barbara tijekom 5. stoljeća te konačno palo 476., do 6. stoljeća sve što je ostalo od nekad ogromnog Carstva bila je njegova istočna polovica sa sjedištem u Carigradu.

U najboljoj tradiciji rimskih careva, Justinijan se odlučio na intenzivnu graditeljsku aktivnost kroz koju su stanovnici Carstva trebali osjetiti stabilnost i sigurnost koju

im je on omogućio. Osim ponovnog osvajanja dijela Zapadnog Carstva, Justinijana je mučio još jedan problem rješenje kojeg je bilo vezano uz obnovu postojećih i izgradnju novih crkvenih zdanja: arijanska (arijevska) hereza narušavala je vjersko jedinstvo Carstva. Ako ostavimo po strani Justinijanove interese – za vjerovati je da se nije vodio pukim vjerskim idealizmom već da je, poput Konstantina Velikog, imao političke razloge za stvaranje vjerskog jedinstva – ostaje činjenica da su vjerske zajednice, gradovi i čitave regije bili rastrzani sukobima između kršćanskog pravovjerja po kojemu je vrhovno božanstvo Sveto Trojstvo, i arijanstva (arijevstva) koje je negiralo Kristovu božansku prirodu i držalo da on nije istobitan s Bogom. Na svim područjima pod svojom jurisdikcijom, Justinijan je aktivno iskorjenjivao hereze i postavio dogmu o Svetom Trojstvu na razinu zakona. Pritom mu je omiljeno sredstvo komunikacije bila vizualna umjetnost, bilo kao naručitelju carigradskih crkava, pokrovitelju tude molbe poput one sinajskih redovnika,¹ ili autoritetu kojem su se potčinjeni željeli dodvoriti kao što je to bilo u Raveni.

Reprezentativne crkve u gradovima

Za hrvatski prostor posebno je zanimljiv slučaj ravenkog biskupa Maksimijana (547–556) koji se rodio u Veštru kod Rovinja. Prije biskupske časti, Maksimijan je služio kao đakon u Puli te je jednom prilikom tijekom radova na sjetvi pronašao ostavu zlatnika. Dio blaga ponio je sa sobom u Carigrad i darovao Justinijanu koji je njegovu odanost nagradio tako što ga je imenovao biskupom Ravene usprkos željama lokalnog stanovništva.²

Dokopavši se biskupske stolice, Maksimijan nije zaboravio Pulu, tim više što je ravenaska Crkva imala posjede u Istri, i u njoj daje podići trobrodnu baziliku posvećenu sv. Mariji koja će se kasnije, zbog raskošnosti svoje dekoracije u vidu podnih i zidnih mozaika, štukatura te mramornih elemenata, nazivati Formoza (Formosa). Od ove ranokršćanske crkve danas je preostala samo mala križna kapela koja je izvorno stajala južno od glavne apside i imala memorijalnu funkciju.

Da je razdoblje Justinijanove vladavine bilo doba procvata u Istri potvrđuje i katedrala sv. Marije u Poreču poznatija kao Eufrazijana. Ova izvrsno sačuvana crkva nezaobilazan je primjer ranobizantske arhitekture i umjetnosti uopće, ne samo u okviru Hrvatske. Za građevnu fazu koju vidimo danas, odgovoran je porečki biskup Eufrazije, Maksimijanov suvremenik. On je sredinom 6. stoljeća dao preurediti i osuvremeniti katedralni sklop koji se sastojao od dviju paralelnih crkava ispred kojih su se protezali zajednički narteks, atrij i krstionica. Eufrazije je preuredio svetište veće, južne bazilike, te u istoj dao podići nove mramorne stupove. Usto, katedralu je opremio i štukaturama, mozaicima i skulpturama isklesanim od prokoneškog mramora, upotreba kojeg ukazuje na uvoz gotovog produkta iz Grčke. Na zapadu je dodao novi atrij, a uz njegovu je sjevernu stranu sebi izgradio biskupsku palaču s reprezentativnom dvoranom na katu gdje je mogao primiti službene posjetitelje.

¹ Za Carigrad i Sinaj vidi: Prokopije, *De Aedificiis*, 1.1–9, 5.8, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Buildings/home.html>.

² MGH, SS. rer. Lang., *Agnelli liber pontificalis*, 326.

Južna križna kapela bazilike sv. Marije Formoze u Puli

Bazilika sv. Marije bila je velika trobrodna građevina uz čiji su istočni kraj sa svake strane stajale dvije jednake sakristije kružnog tlocrta i memorijalne kapele križnog tlocrta. Sačuvana južna kapela pokazuje ranokršćansku tehniku zidanja s plitkim pilastrima, rasteretnim lukovima i klasičnim ukusom u grupiranju volumena.
(©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

Najpoznatiji dekorativni elementi u Eufrazijani njezini su mozaici. Do danas su se sačuvali oni u glavnoj apsidi, a tragovi postoje i u bočnim apsidama. Prikazane scene na zlatnoj podlozi odnose se na Kristovo utjelovljenje od strane Djevice Marije te na njegovu ulogu univerzalnog vladara koji kao druga božanska osoba Sv. Trojstva ima moć nagraditi kršćane vječnim životom. Središnje mjesto na svodu apside dano je Kristu kao božanskom djetetu kojeg drži njegova majka. Flankirani anđelima, Krist i Marija primatelji su simboličkih i stvarnih darova, poput zlatne krune koju im pruža lokalni mučenik sv. Mauro ili modela bazilike koju im prinosi Eufrazije koji se ovjekovječio na mozaiku, slično kao Maksimijana na onom u crkvi San Vitale u Raveni. Ova audijencija odvija se u raju kako se može zaključiti po zelenilu i cvijeću koje se prostire pod nogama likova, ali i po šarenim oblacima koji se nadvijaju nad njihovim glavama. Jednaki detalji javljaju se na svim ranokršćanskim mozaičkim prikazima rajskog pejzaža na Zapadu. Nad Marijinom glavom proviruje Božja ruka sa zlatnom krunom optočenom dragim kamenjem kojom se naglašava njezina uloga u Kristovu utjelovljenju. Takvo vizualno potenciranje Marijine važnosti odraz je jačanja njezina štovanja kao Bogorodice u skladu s odlukama koncila u Efezu 431., koje je odgovaralo Justinijanovoj želji za uspostavom pravovjerja o Kristovoj dvostrukoj prirodi.

Rođen od žene, on je čovjek, a istovremeno, budući da je njegovo začće djevičanske prirode, koje koincidira s Gabrijelovim navještenjem Mariji da je upravo ona odabrana da bude majka Božjeg Sina, on je i Bog. Iz ovakvog rezoniranja postaje jasno da je Marijina uloga Bogorodice neodvojiva od dogme o Sv. Trojstvu: bez njezina pristanka, djevičanstva i fizičkog posredovanja u rođenju božanskog djeteta ne bi bilo ni Kristova utjelovljenja, a bez toga ni njegove smrti, uskrsnuća i otkupljenja svijeta.

Ne iznenađuje dakle brojnost posveta ranokršćanskih crkava nastalih nakon 431. godine Bogorodici, a iste su često bivale proširene i pregrađene tijekom 6. stoljeća. Napokon, i sama Eufrazijana posvećena je Bogorodici, a istu posvetu nosila je i katedrala u Puli te trobrodna crkva u uvali Madona na Velom Brijunu. I u Dalmaciji se opaža veza između kulta Bogorodice i povećanja postojećih crkava. Rapska katedrala sv. Marije također se pregrađuje u 6. stoljeću, a oko 579., kad su i druga dva kvarnerska središta, Krk i Osor, podignuta na razinu biskupija, i njihove crkve posvećene sv. Mariji postaju katedrale.

Dalmacija i Istra imaju još jedan zajednički fenomen koji, kao ni prethodni, nije ograničen na hrvatske regije, a to je postojanje dvaju usporednih crkava koje se u literaturi obično nazivaju *gemine* – blizanke. Iako Maksimijanova Sv. Marija Formoza u Puli nije bila *gemina*, pulska i porečka katedrala jesu. Pritom valja imati na umu da je većina *gemina* postojala i prije 6. stoljeća te da se u ovom stoljeću proširuje

Unutrašnjost Eufrazijeve bazilike u Poreču s pogledom na mozaike u apsidi

Biskup Eufrazije, premda u nemilosti pape Pelagija zbog neslaganja oko teoloških detalja, nije štedio prilikom preuređenja porečke katedrale, izvorno nastale uz oratorij sv. Maura. Zidni mozaici na zlatnoj podlozi i prokoneski mramor spadaju u najskuplje dekorativne proizvode 6. stoljeća. Prikazavši se u društvu đakona Klaudija i njegova nećaka ali i sv. Maura, Eufrazije se predstavio kao onovremena poveznica između lokalne prošlosti (Maurove mučeničke smrti) i univerzalnosti vječnog života koja se očituje u nebeskom ambijentu gdje ih primaju Krist i Bogorodica. (©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

Katedralni sklop s dvojnim bazilikama u Saloni

Salonitanska katedrala bila je smještena u blizini oratorija u kojem su se okupljali kršćani tijekom razdoblja prije 313. kad je legalizirano kršćanstvo. U 4. stoljeću trobrodnu katedralu grade biskupi Simferije i Hezihije a u 5. se ona zamjenjuje novom. Južno od nje, na prijelazu iz 5. u 6. stoljeće, biskup Honorije podiže veliku križnu baziliku. Ispred obiju bazilika proteže se zajednički nartek koji je vodio u prostoriju za katekumene iz koje se pristupalo u oktogonalu krstionicu s križnim zdencem.

(© Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, snimila Darja Grosman)

uglavnom jedna od dviju crkava: u Eufrazijani to je južna bazilika dok će se u Osoru naprimjer proširiti ona sjeverna, a dodati nova južna.

Dvije usporedne crkve imala je i katedrala u glavnom gradu Dalmacije i sjedištu metropolije, Saloni. Međutim katedralne *gemine* u Saloni različite su od svih ostalih s područja današnje Hrvatske. I one su rezultat preinaka u 6. stoljeću kad biskup Honorije daje pregraditi južnu baziliku tako da ona postaje križna dok sjevernu ostavlja onakvom kakva jest. Njegov poduhvat prethodi Justinijanovoj rekonkvisti i vezuje se uz održavanje crkvenih koncila u Saloni 530. i 533. godine. I u Saloni izgleda da je jedna od dvije *gemine*, ona sjeverna, bila posvećena Bogorodici (ali i Kristu) dok je južna križna crkva bila povezana sa štovanjem lokalnih mučenika kojih je u Saloni zabilježeno više, poput sv. Dujma i sv. Anastazija (Staša).

Relikvije tih mučenika bile su od goleme važnosti za lokalno stanovništvo. Uz fizičke ostatke svetačkih tijela koja su pokopana na grobljima sjeverno od grada počinje se razvijati kult vezan uz odavanje počasti njihovoj mučeničkoj smrti i zasluženom vječnom životu, a razvijaju se i magična svojstva tih relikvija. Promatranje i doticanje svetačkih relikvija ili, u najvećem broju slučajeva, tkanina koje su se dotakle samih relikvija (*brandea*), postaju sredstva za čudesna ozdravljenja, ispunjenje želja, uslišanja molitvi te jamstvo da iskazivanjem počasti relikvijama mučenika kršćani postaju sudionici u njihovoj slavi u zagrobnom životu.

Grobišne crkve i memorijalne kapele na salonitanskim grobljima nastale su prije 6. stoljeća, a sad dobivaju predvorja, više bočnih kapela, a opremaju se i novim mramornim liturgijskim namještajem. Svetačke relikvije prenose se unutar zidina te se polažu ispod oltara u gradskim bazilikama pa u tom smislu Honorijevo pretvaranje južne katedralne *gemine* u križnu građevinu ima još više smisla. Prijenos relikvija s groblja u grad bio je uvijek popraćen posebnom ceremonijom i ponovnom posvetom oltara, a i sam arhitektonski ambijent morao je pružiti dostojan smještaj tom najvećem crkvenom blagu. Honorije je zasigurno bio vođen takvim razmišljanjem, a i sam križni oblik kao jedan od tipova centralnog prostora upućuje na memorijalnu namjenu ove bazilike. Naime centralne građevine omiljen su oblik za mauzoleje i memorije još od cara Augusta, a oblik križa, poput sačuvane kapele sv. Marije Formoze u Puli ili mauzoleja Gale Placidije u Raveni, priliči memorijalnoj namjeni kao simbol Kristove smrti, ali i uskrsnuća kojim je ona pobijedena.

Luksuzne građevine izvan urbanih centara

Osim Istre i Salone, najzanimljiviji pothvati u 6. stoljeću odvijaju se izvan urbanih konglomeracija, kako u dalmatinskom zaleđu tako i na otocima. To se u prvom redu odnosi na velike i raskošno opremljene crkve koje se svojim dimenzijama i opremom ističu u ruralnom ambijentu. Najluksuznija i najneobičnija od takvih crkava je ona posvećena sv. Ciprijanu u Gatima nedaleko od Omiša koju P. Chevalier pripisuje nekom nepoznatom zemljoposjedniku iz Salone koji je ovdje imao svoj posjed. Radi se o dvokatnoj centralnoj građevini rađenoj po ranobizantskom arhitektonskom modelu 'dvostruke ljuske'. Drugim riječima, jezgru crkve čini jednobrodni, izvorno nadsvodeni, prostor s trolisnim svetištem, dok oko nje teče kvadratni ophod koji izgleda da je također imao svodove. Konstrukcija 'dvostruke ljuske' omogućavala je prenošenje tereta svodova s jezgre na ophod, ali i težine galerija na katu, a upotrijebljena je za izgradnju najvažnijih crkava 6. stoljeća u Carigradu kao naprimjer Sv. Polieuktosa, Sv. Sofije te Sv. Sergija i Bakha.

Osim ambiciozne arhitekture, crkva sv. Ciprijana imala je i spektakularnu dekoraciju. Svetište i glavna apsida bili su popločani tehnikom *opus sectile* – raznobojnim mramornim pločama odrezanim u geometrijske oblike. Luksuzna oprema očitovala se i u upotrebi prokoneškog mramora za dijelove liturgijskog namještaja poput oltara i njegova ciborija, oltarne ograde te čak i lunete ukrašene golubicama koja se nalazila iznad jednih od vrata. Ispod oltara pronađen je repozitorij za relikvije što je suglasno praksi 6. stoljeća kako smo vidjeli na primjeru Salone.

Iako crkva u Gatima nema pandana na istočnoj obali Jadrana – dvostruka ljuska i galerije zasad nisu zabilježene nigdje drugdje – može se govoriti o srodnim namjerama njezina naručitelja i naručitelja crkava sv. Marka u Baški na Krku, crkve na lokalitetu Bosar podno Korintije na istom otoku i crkve sv. Marije u Novalji na Pagu. Dimenzije koje nadilaze potrebe lokalnog stanovništva, raskošni mozaici te upotreba uvezenoga prokoneškog mramora upućuju na bogatstvo naručitelja i stabilnu društveno-političku situaciju koja nije ometala naručivanje mramornog namještaja iz bizantskih radionica i njegovo slanje brodovima do jadranskih destinacija.

Graditeljski zamah 6. stoljeća ne može se objasniti samo vladavinom Justinijana koji umire 565. i koji ionako nije osobno naručivao svaku crkvu i njezinu opremu na području Carstva. Justinijanovi nasljednici na bizantskom prijestolju nastojali su zadržati teritorije koje je on osvojio, no budući da su njegovi građevinski pothvati ostavili carsku blagajnu praznom, mir duž bizantskih granica nije se imao čime kupovati. Pokrenuli su se Avari. Svi ovi događaji odvijaju se relativno daleko od Istre i Dalmacije i ove regije uljuljkane u privremenu stabilnost duž istočnojadranske obale proživljavaju svojevrsno zlatno doba kojeg će se Istrani s nostalgijom prisjetiti tijekom Rižanskog placita 804. godine kad će se žaliti na tretman karolinškog upravitelja.

Ipak, pred kraj 6. stoljeća, nevolje su stigle na vrata Jadrana. Avari su postali stalna prijetnja Bizantu i svaki njihov prijelaz južnije od Dunava prodirao je sve dalje prema moru. Istovremeno, na scenu dolaze Slaveni. Kako je za očekivati, ovakva situacija nije pogodovala izgradnji i opremanju crkava. Oko 613. Avari i Slaveni napadaju Salonu i ona pada pred njihovim naletima. Najveći grad Dalmacije nije imao dovoljno jaku obranu, a i njegove dimenzije nadmašile su broj stanovnika. Salona više nije bila grad koji je služio svrhama lokalnog stanovništva jer je broj stanovnika opao, i oni napuštaju taj grad. Salonitanci odabiru ni više ni manje nego carsku palaču u obližnjem Splitu kao 'naselje' u kojem mogu nastaviti život. Mauzolej morskog cara Dioklecijana koji je pogubio njihove mučenike pretvaraju u katedralu posvećenu sv. Mariji i salonitanskom mučeniku Dujmu, iako se relativno mali oktogonolni prostor morao činiti klaustrofobičnim nakon velike križne bazilike u Saloni i usprkos nelogičnosti odabira centralnog prostora za kongregacijske svrhe svakodnevne katedralne liturgije. Ovaj je čin uvelike bio ideološke prirode: carske kosti izbačene su iz sarkofaga, a njegovo mjesto (premda ne doslovno, jer se oltar ne smješta u središte bivšeg mauzoleja) zauzimaju relikvije sv. Dujma. Smaknuti mučenik trijumfirao je nad svojim mučiteljem.

Između Istoka i Zapada

Hrvatska kneževina

Tijekom 8. stoljeća u hrvatskim regijama na scenu stupaju nove etničke skupine, među njima i Hrvati. Ova relativno mala skupina dolazi u dalmatinsko zaleđe, na prostor između Zadra i Splita, i tu postupno počinje organizirati svoju društveno-političku zajednicu. Poput Justinijana, i franački vladari, ponajprije Karlo Veliki, smatrali su vjersko jedinstvo ključnim sredstvom za postizanje i održavanje političke moći. Hrvati su najvećim dijelom pokršteni od strane karolinških misionara i svećenika koji sa sobom donose kult određenih svetaca poput onog sv. Marte prisutnog u Bijacima kod Trogira.

Crkva sv. Marte u znanstvenoj literaturi smatra se jednom od najstarijih hrvatskih crkava u nacionalnom smislu riječi. Po svom obliku ona je trobrodna bazilika s ponešto uskim bočnim brodovima odvojenima od glavnog nizom stubova, dok se na

Zabat iz crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira

Oltarna ograda koja je u Sv. Marti dijelila prostor za vjernike od prostora za svećenstvo imala je tri prolaza, jedan za svaki brod crkve. Iznad sva tri prolaza uzdizali su se zabati koje su nosili stupići smješteni na rubovima ploča oltarne ograde. Sudeći po prikazanoj euharistijskoj simbolici, ovaj zabat se vjerojatno nalazio nad središnjim prolazom u osi oltara. (© Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, snimio Zoran Alajbeg)

istočnom i zapadnom kraju nalaze kvadratni prostori, onaj istočni u funkciji apside, a onaj zapadni kao predvorje. Sv. Marta podrijetlom je ranokršćanska crkva s pripadajućom krstionicom koja je nastala uz antičku rustičnu vilu. Naseljavanjem Hrvata, antički kompleks postaje vladarski posjed u kojem će se tijekom 9. stoljeća izdavati povelje. Iz crkve sv. Marte potječu i ulomci nadvratnika s natpisom koji spominje Gumperta, đakona koji je dao obnoviti crkvu, ali i dijelovi četverostranog ciborija i oltarne ograde. Na zabatima oltarne ograde, koji su nadvisivali ulaze iz brodova u svetišni prostor javlja se raznolika dekoracija, od virovite vitice koja ispunjava čitavo trokutno polje, do sučelice postavljenih paunova koji kljucaju grozd.

Ovaj prikaz pripada široj grupi motiva sa simetričnim pticama između kojih je najčešće križ. Ptice se mogu tumačiti kao paunovi zbog dugog repa i čube na glavi, a u slučajevima kad je rep kraći, vjerojatno se radi o golubicama. Ovi motivi posjeduju izrazito simbolično značenje vezano uz euharistiju. Paunovi kao simboli uskrsnuća i vječnog života te golubice kao simboli duše i čistoće, kljucaju grožđe kojim se označava Kristova otkupiteljska žrtva i krv koja je zajedno s vodom potekla iz njegove rane na križu. Simboliku grožđa, vina i vinograda potencirao je sam Krist u svojim prispodobama i tijekom posljednje večere. Kad se u središtu zabata nalazi križ, nema sumnje da se radi o simbolu Kristove smrti i uskrsnuća, putem kojeg se nalazi spasenje i dobiva vječni život. Budući da se upravo na oltaru u svetišnoj zoni zbiva euharistijska pretvorba vina u Kristovu krv, prikazi ptica koje kljucaju grozdove sa ili bez središnjeg križa predstavljaju najprikladniji sažeti simbol tog sakramenta koji se daje uklopiti u trokutno polje zabata. Motiv ptica sa središnjim križem nalazi se i na zabatima iz crkava sv. Marije i sv. Cecilije u Biskupiji kod Knina, ali i na onima iz crkava u Šopotu kod Benkovca i Ždrapnju kod Bribira na čijim arhitravima je zabilježeno ime kneza Branimira.

Od svih crkava na teritoriju Hrvatske kneževine, najvažnija je spomenuta crkva sv. Marije u Biskupiji. Radi se o trobrodnoj crkvi koja svojim konceptom nalikuje Sv. Marti u Bijaćima, a poput nje, i ona se nalazi na vladarskom posjedu. Međutim, na zapadnom kraju crkve sv. Marije nalazi se trodijelni prostor u kojem su pronađeni

Bazilika sv. Marije na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina

Lokalitet Crkvina je najznačajnije i najbogatije ranosrednjovjekovno arheološko nalazište u Hrvatskoj. U grobovima južno od bazilike pronađeni su karolinški mačevi i ostruge, a svođene grobnice s nalazom luksuznih ostruga otkrivene su i u unutrašnjosti crkve. Najprestižniji ukopi nalazili su se u trodijelnom prostoru ispred ulaza u samu baziliku gdje su bili sarkofazi s tijelima knezova iz dinastije Trpimirovića i njihovih obitelji.

(©Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, snimio Zoran Alajbeg)

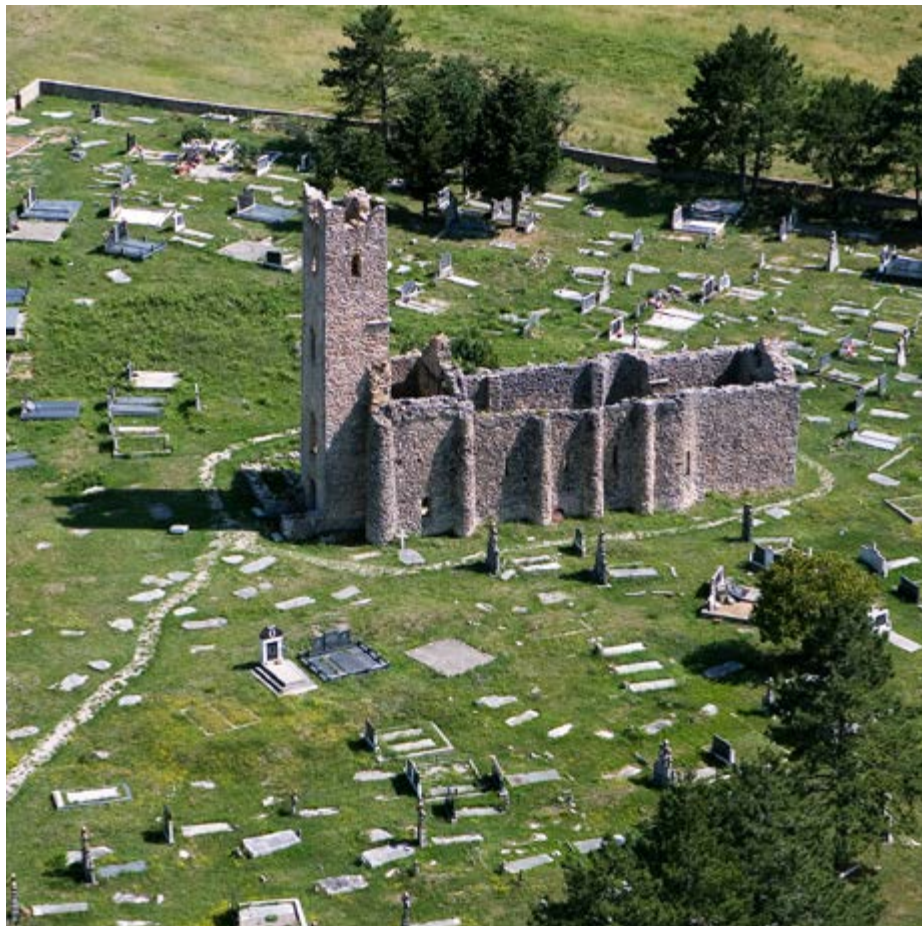

sarkofazi hrvatskih odličnika te se smatra da je ona bila mauzolej hrvatskih vladara. Sv. Marija je u 11. stoljeću postala katedrala hrvatskog biskupa i doživjela preinake u svom interijeru. No preinaka je bilo i tijekom 9. i 10. stoljeća kako svjedoče brojni ulomci liturgijskog namještaja čije su vizualne odlike poslužile N. Jakšiću za prepoznavanje triju različitih oltarnih ograda prije 11. stoljeća. Jednu od njih, čiji zabat također ima motiv ptica pod križem, pripisao je djelatnosti kipara koji je isklesao i oltarnu ogradu pronađenu u Koljanima te ga je po tom spomeniku nazvao majstorom koljanskog pluteja. I na koljanskom pluteju ponavljaju se ptice koje ključaju grozd, ali i veliki cvjetovi te lilijsani u međuprostorima između krugova, koje možemo shvatiti kao simbole rajske vegetacije.

Ploča oltarne ograde iz crkve nepoznatog titulara u Koljanima

U Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu rekonstruirane su ploče iz koljanske crkve koje su činile donje dijelove oltarne ograde. Na ovoj ploči vidi se tipično ranosrednjovjekovna podjela na blago izbočenu gornju traku ukrašenu troprutim prepletom i glavno polje s ukriženim kružnicama. One su ovdje ispunjene s tri motiva – prepletom, cvijetom i pticom – koji se ponavljaju poput pečata. U skulpturi se ovakvo ispunjavanje plohe obično naziva horror vacui (strah od praznine). (©Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, snimio Zoran Alajbeg)

Crkva Sv. Spasa na izvoru Cetine kod Vrlike

Kako se doznaje iz natpisa na gredi oltarne ograde, crkvu je dao izgraditi ili obnoviti župan Gastika za spas svoje duše te duša svoje majke Nemire i sinova čija se imena nisu očuvala. Ovakvo isticanje pojedinosti svjedoči o raširenoj praksi donatora koji investiraju u crkve kako bi sebi i svojim obiteljima osigurali bolji život na drugom svijetu.

(© Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, snimio Živko Bačić)

Posebno mjesto u arhitekturi prve hrvatske države pripada crkvi Sv. Spasa na vrelu Cetine zbog njezine izvrsne očuvanosti. Ova jednobrodna crkva sa zvonikom na pročelju i danas se dramatično ocrtava na pozadini dinarskog pejzaža. Duž njezina broda ističu se polukružni kontrafori koji su ojačavali zid za potrebe svoda, a na istočnom kraju nalazi se svetište trolisnog oblika. Iznad ulaza uzdiže se kvadratni zvonik sa presvođenim prizemljem, a od samog broda crkve dijeli ga također svođeno predvorje koje ne izlazi iz perimetra bočnih zidova te se tako brod crkve izvana doima većim nego što jest. I u ovoj crkvi pronađeni su ulomci arhitrava oltarne ograde koji spominju naručitelja, župana Gastiku. Sačuvani zvonik i predvorje Sv. Spasa u hrvatskoj znanstvenoj literaturi tumače se kao reducirani primjer *westwerka*, arhitektonskog pojma koji označava zapadna zdanja pred karolinškim crkvama. U skladu s tim, i prostorije na zapadnom kraju Sv. Marte u Bijaćima, Sv. Marije u Biskupiji, ali i još nekih crkava,³ shvaćene su kao *westwerk*, premda su sačuvane samo u temeljima te usprkos tome što se njihov tlocrtni oblik ne poklapa s karolinškim *westwerkom* u pravom smislu riječi. Jednako tako, u literaturi se podrazumijeva i da je na katu *westwerka* vladar ili visoki dužnosnik pratio liturgiju u crkvi, te da se prostor prizemlja koristio u funerarne svrhe, iako hrvatski pisani izvori ne daju nikakve informacije o namjeni tih crkava niti dokumentiraju kakva se točno liturgija koristila na tlu Hrvatske kneževine.

³ Primjerice ispred crkve u Žažviću, Sv. Cecilije na lokalitetu Stupovi u Biskupiji, crkve u Lopuškoj glavici te biogradske katedrale.

Centralne građevine

Kapela Sv. Križa u Ninu

Izgrađena nedaleko od ninske katedrale na mjestu starije rimske arhitekture, kapela Sv. Križa služila je dvoru hrvatskog kneza koji je znao stolovati u Ninu ili njegovu županu. Male dimenzije kapele ne odgovaraju kongregacijskoj liturgiji. Ime župana Godečaja (Godežava) uklesano je s donje strane nadvratnika na portalu, ali datacija ovog spomenika još je uvijek predmet polemika. (©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

Osim Sv. Spasa, zbog stupnja očuvanosti, mora se spomenuti i crkva Sv. Križa u Ninu, mala križna građevina s kupolom koja je imala funkciju dvorske kapele; Nin je naime bio jedno od sjedišta hrvatskog kneza. Centralni oblik sam po sebi nije specifičan – dvorske ili biskupske kapele su često centralne građevine – ali tlocrt grčkog križa jest, tim više što su bočni krakovi na istočnoj strani zaključeni apsida-ma. Ako se uzme u obzir titular crkve, odabir križnog tlocrta nije neko iznenađenje, ali zanimljivo je naznačiti da se, osim srušene crkve sv. Vida u Zadru, ovaj oblik ne javlja nigdje drugdje na tlu Hrvatske. Određene sličnosti postoje s crkvama sv. Tome kod Rovinja i one u mjestu Sesto al Reghena u sjevernoj Italiji, međutim, ove crkve imaju nešto duži zapadni krak i glavnu apsidu koja je zaobljena i izvana dok je u Ninu ona izvana kvadratna tako da ni dužinom ni oblikom ovaj krak ne odudara od zapadnog.

Centralnog je oblika i najpoznatija kapela u hrvatskoj arhitekturi – zadarska crkva Sv. Trojstva, danas poznatija kao Sv. Donat. Ova rotonda veličinom nadmašuje ostale hrvatske crkve centralnog tlocrta, a poput Sv. Spasa i Sv. Križa, i ona je odlično sačuvana. Ovdje treba podsjetiti da više nismo na teritoriju hrvatske države već u glavnom gradu bizantske Dalmacije, te neobične cjeline sastavljene od labavo povezanih obalnih gradova koji, premda podređeni bizantskom caru, uživaju velik stupanj lokalne autonomije. Krajem 8. i početkom 9. stoljeća, bizantski gradovi u Dalmaciji, ali i oni na vrhu sjevernog Jadrana u Italiji poput Venecije i Grada, osjećaju karolinšku prisutnost u svom neposrednom zaleđu i u moći Karla Velikog vide

potencijalnu korist za svoje lokalne interese. Zadarski čelnici, biskup Donat i *dux* Pavao, čak odlaze na dvor Karla Velikog u Diedenhofen (danas Thionville u Francuskoj) zajedno s venecijanskim predstavnicima, Obelijerijem i Beatom.⁴

U hrvatskoj povijesti umjetnosti, izgradnja crkve Sv. Trojstva uglavnom se vezuje uz posjet zadarskih moćnika Karlu Velikom, a pretpostavlja se i da je bar dio materijalnih sredstava dobiven od njega u zamjenu za sklapanje savezništva nauštrb Bizanta. S druge strane, u posljednjih desetak godina, sve je učestalije i mišljenje da je Sv. Trojstvo moglo biti odraz pojačane bizantske aktivnosti na Jadranu tijekom 9. stoljeća u svrhu iskazivanja naklonosti kako bi se spriječilo zbližavanje jadranskih gradova s Franačkim Carstvom. Razlog traženju vanjskih faktora koji su mogli biti odgovorni za podizanje ove rotunde leži u činjenici da troškove izgradnje tako velike crkve teško da su mogle pokriti lokalne financije. Razrješavanje pitanja zapadnog ili istočnog utjecaja ovisi i o utvrđivanju funkcije Sv. Trojstva koja još uvijek nije u potpunosti rasvijetljena. Naime rotonda se u literaturi naziva biskupskom kapelom na što ukazuje kako njezin položaj tako i kasnija posveta biskupu Donatu. Smještena

Eksterijer rotonde Sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru

Današnji izgled crkve Sv. Trojstva rezultat je agresivne latinizacije koju je provela talijanska uprava želeći naglasiti njezinu centralnu prirodu kao znak rimskog naslijeđa. No južni dio rotonde okrenut prema samostanu benediktinki u 9. stoljeću bio je zaklonjen od pogleda prigradnjom koja odgovara drugoj fazi crkve. U unutrašnjosti, središnja jezgra nadvišena relativno malom kupolom stiješnjenom u tamburu odvojena je od svođenog ophoda koji nosi galeriju putem šest stubova i dva stupa. (©Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

⁴ MGH, SS rer. Germ., *Annales*, 120.

uz jugoistočni ugao katedrale sv. Anastazije, do krstionice i biskupske palače, rotunda dominira čitavim biskupskim sklopom svojom dvokatnošću, a komunikacija je ostvarena putem dvojih vrata koja iz katedrale te biskupske palače vode u rotundu. U perimetru rotunde postoje i treća vrata koja zajedno s prethodnima tvore vrhove jednakostraničnog trokuta kao svojevrstu aluziju na Sv. Trojstvo.

Ukoliko prihvatimo ideju o biskupskoj kapeli koju podupire P. Vežić kao najbolji poznavatelj njezine arhitekture, moramo se zapitati zašto je zadarskom biskupu trebala tako velika dvokatna kapela unutar katedralnog sklopa. U tom smislu čini se važnim navesti tumačenje društveno-političke situacije u onovremenom Zadru kao sprege između biskupa i *dux*a kao bizantskog namjesnika za Dalmaciju, kako to donosi M. Ančić. Sukladno tome, kapela je mogla služiti i za potrebe Pavla, a ne samo Donata, tim više što su i najpoznatije ranosrednjovjekovne rotunde poput one u Aachenu ili sv. Sofije u Carigradu vezane i uz vladarski, a ne samo biskupski odnosno patrijaršijski protokol i ceremonijal. Druga važna komponenta koja je mogla odrediti oblik, dimenzije i funkciju ove crkve je eventualna povezanost s dolaskom relikvija sv. Anastazije iz Carigrada u Zadar u ranom 9. stoljeću. Budući da je centralan oblik karakterističan za memorijalne građevine te da je i Karlova kapela u Aachenu bila ujedno i zbirka relikvija, vrlo je moguće da su Anastazijske relikvije prvo bile smještene u Sv. Trojstvu, a potom naknadno prenesene u katedralu.

Interpretacija rotunde Sv. Trojstva otežana je i postojanjem dvije vremenski bliske građevinske faze od kojih P. Vežić prvu datira ranije od Donatova posjeta Karlu Velikom, u drugu polovicu 8. stoljeća, kad kapela ima oblik slobodno stojeće rotunde. Po njemu, tek je druga faza vezana uz karolinšku epizodu kad je izvorni projekt izmijenjen na način da kapela dobiva galeriju te biva potpuno okružena prigradnjama, uključujući dvokatnu strukturu s južne strane. Na ovom mjestu možemo se zapitati i je li moguće da su zadarski gradski čelnici, biskup i *dux*, prišli Karlu Velikom i prije dokumentiranog posjeta te zadobili financijsku podršku s kojom su započeli izgradnju rotunde, a nakon te relativno kratke franačke epizode, vrativši se pod okrilje Bizanta, izmijenili prvotni plan dodavanjem galerije i prigradnji kako bi prostor prilagodili novoj funkciji sjedišta bizantske uprave u Dalmaciji. Kako bilo, ostaje činjenica da rotunda Sv. Trojstva još uvijek postavlja više pitanja nego što nudi odgovora te da za njezino tumačenje nije dostatna samo morfološka analiza već da ju je nužno smjestiti u društveno-povijesni kontekst u kojemu je nastala.

U Dalmaciji, ali i na tlu Hrvatske kneževine, postojalo je još centralnih građevina, doduše manjih dimenzija, ali specifične tlocrtne sheme. Radi se o šesterolisnim crkvama u dalmatinskim gradovima Zadru, Splitu i Trogiru, te u Kašiću, Pridrazi, Brnazama i Bribiru u Hrvatskoj kneževini. Među njima, najbolje je očuvana crkva sv. Trojice na Poljudu u Splitu. Njezin titular, ali i kružni oblik, upućuju na eventualno ishodište u zadarskoj crkvi Sv. Trojstva. No, za razliku od eksterijera zadarske rotunde, crkva sv. Trojice u Splitu ima šest jednakih polukružnih niša raspoređenih duž svog perimetra. I u samom Zadru postojale su dvije šesterolisne crkve, jedna na samom poluotoku, posvećena sv. Mariji, danas poznatija kao Stomorica, i druga na lokalitetu Kolovare posvećena sv. Krševanu. Sv. Mariji bio je posvećen i šesterolist u Trogiru, dok su oni 'hrvatski' u Pridrazi i Brnazama nosili titular sv. Mihovila. Veza između posvete sv. Mariji i centralnog oblika u ranom srednjem vijeku posvjedočena je već u 7. stoljeću kad se Panteon u Rimu posvećuje upravo njoj zajedno s mučenicima, a ne smije se zaboraviti ni da je Dioklecijanov oktogonalni mauzolej pretvorbom u splitsku katedralu također posvećen Mariji. Jačanjem uloge Bogorodice

kao zagovarateljice kod Krista za spas duša, što je posebno promovirano od strane karolinškog teologa Ambrozija Autperta u 9. stoljeću, ona postaje odredište molitva u trenutku smrti. Jednako tako, posveta sv. Mihaelu, vodi nebeske vojske koji je pobijedio đavla u velikom boju tijekom smaka svijeta, između ostalog, prikladna je za grobišne crkve i kapele jer se i njegovom pobjedom jamči konačno spasenje.

Istra

Da je riječ o regionalnim preferencijama kad su u pitanju specifični tlocrtni oblici, svjedoči i činjenica da u Istri do danas nisu pronađene šesterolisne crkve. Istra tijekom ranoga srednjeg vijeka nije usko povezana s Hrvatskom kneževinom poput dalmatinskih gradova koji su morali održavati komunikaciju s tom političkom cjelinom u svom zaleđu. Ona je dio Karolinškog Carstva od 788. i njome upravlja karolinški *dux*. Njezina kopnena komunikacija odvija se sa sjevernom Italijom i današnjom Slovenijom, regijama prema kojima je geografski otvorena, a kontakti s Dalmacijom odvijat će se na plovidbenom putu prema Bizantu.

Uz jedan od kopnenih putova razvio se i benediktinski samostan sv. Marije Velike kod Bala. Do nekoga ranijeg rimskog objekta, gradi se trobrodna crkva s tri apside čiji poligonalni eksterijer ukazuje na moguće ranokršćanske modele budući da je takav oblik tipičan za ravenske crkve 6. stoljeća. U unutrašnjosti brodove su dijelila dva niza od šest stupova čiji kapiteli pokazuju svu raznolikost 'srednjovjekovne ekspresivnosti' na temelju kojih M. Jurković identificira klesara kojeg naziva majstorom kapitela iz Bala.

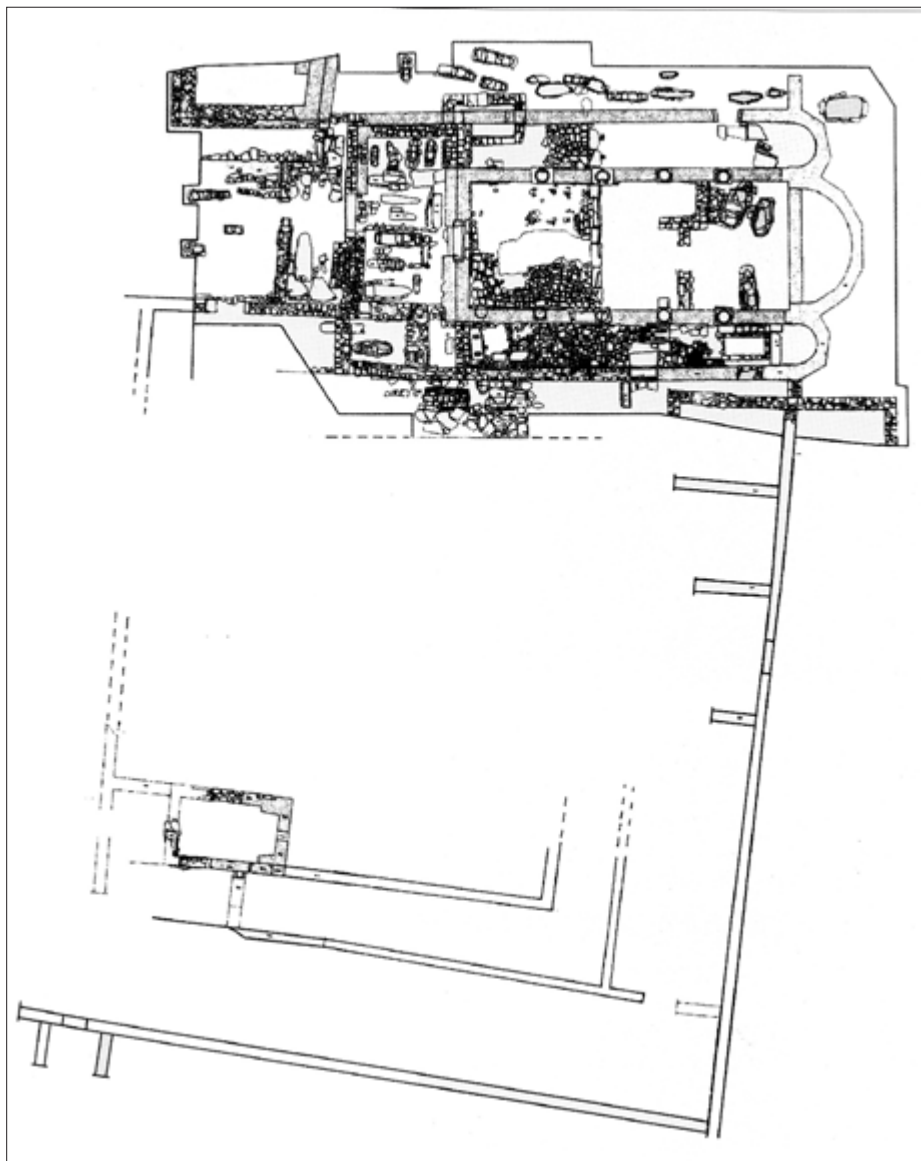
Isti autor tom majstoru pripisuje i skulpture s još nekoliko istarskih lokaliteta među kojima se ističu ploče ambona iz trobrodne bazilike nepoznatog titulara u Guranu kod Vodnjana. Za razliku od Sv. Marije, apside ove crkve upisane su u začelje crkve te se ne vide izvana. Takvo apsidalno rješenje, koje pokazuje većina istarskih crkava 8. i 9. stoljeća, odražava ugledanje na modele iz sjeverne Italije i južne Švicarske i podcrtava njezinu pripadnost Karolinškom Carstvu. Slične 'utopljene' apside imala je i dvoranska crkva sv. Šimuna također u Guranu koja je imala grobišnu funkciju.

No, najneposrednija prisutnost karolinškog elementa u Istri vidi se na ciboriju iz Novigrada kojeg je naručio biskup Mauricije, spomenut na posvetnom natpisu, za zdenac krstionice svoje stolne crkve. Naime karolinški upravitelj u Istri odabrao je za svoje sjedište upravo Novigrad i podvrgnuo Crkvu jurisdikciji akvilejskog patrijarha kao karolinškog saveznika u Furlaniji. Osim oblikovne sličnosti između kripe u Akvileji i one u novigradskoj katedrali, formalne dodirne točke između furlanskog i istarskog prostora zamjećuju se i na spomenutom ciboriju. Način klesanja životinjskih likova nalikuju onom na krstioničkom ciboriju patrijarha Kaliksta (712–743) iz Čedad (Cividalea), nastalom u vrijeme langobardske, a ne karolinške uprave u Furlaniji. Time se pokazuje da se predloženo oponašanje prestižnih modela bazira na poznavanju teritorijalne pripadnosti i aktualnosti spomenika, a ne nužno suvremenosti stilskog izričaja.

* * *

Crkva sv. Marije Velike kod Bala u Istri

S južne strane velike bazilike nalazio se samostan sa zgradama grupiranim oko središnjeg dvorišta. Tragovi portika u južnom krilu govore u prilog tome da je riječ o klausturu. U njegovu jugozapadnom uglu naknadno je dodana pravokutna memorijalna građevina. (Izvor fotografije: Pascale Chevalier – Ivan Matejčić – Jean-Pierre Caillet – Miljenko Jurković, *Sveta Marija Velika / Vela Gospa/ près de Bale /Istrie/: cinquième campagne de fouilles /1999/, HAM 6, Zagreb 2000. str. 183–188)*

Traganje za stilskom srodnosti dovelo je i do situacije da hrvatska povijest umjetnosti ne pripisuje 10. stoljeću više od par spomenika. U nedostatku pisanih izvora ili natpisa na kamenim skulpturama, hrvatske ranosrednjovjekovne crkve uglavnom se datiraju u 9. ili 11. stoljeće na temelju tipološke srodnosti ili stilskih karakteristika njihove liturgijske opreme. Osim ploča s propovjedaonice kneza Držislava iz samostana sv. Bartolomeja na Kapitulu kod Knina i nadgrobnog natpisa kraljice Jelene iz istovremene crkve sv. Stjepana na Otoku u Solinu, stilska analiza nije datirala nijednu crkvu ni skulpturu u 10. stoljeće. Teško je zamisliti da se u stotinu godina na tlu Istre, Dalmacije i Hrvatske kneževine baš ništa nije izgradilo ni opremilo, tim više što navedeni spomenici Držislava i Jelene svjedoče o suprotnome. Vrijeme 10. stoljeća doba je stabiliziranja hrvatske države čiji se čelnici sad prozivaju kraljevima, poput Tomislava i spomenutog Držislava. U Splitu se 925. i 928. održavaju crkveni sabori gdje se diskutira i osuđuje upotreba glagoljske liturgije i uspostavlja Splitska metropolija. Razrješavanje crkvenih pitanja i primat splitskog nadbiskupa kao baštinka salonitanske tradicije morali su se odraziti na umjetničku djelatnost barem u

njegovoj sferi utjecaja. Kako bilo, ostaje činjenica da baratamo većim brojem podataka i spomenika iz sljedećeg stoljeća u kojem se pojavljuju prve naznake romanike, stilske epohe koja se javlja u gotovo svim europskim regijama.

Moć lokalnih i stranih naručitelja u 11. i 12. stoljeću

Jedanaesto stoljeće i počeci romanike

Godine 1000. autonomnost dalmatinskih gradova pod nominalnim okriljem Bizanta narušena je pretenzijama Venecije kao novoga velikog igrača na Jadranu: duž Petar II. Orseolo uplovljava sa svojom flotom u dalmatinske gradove i oni jedan za drugim, od Krka do Splita priznavaju venecijansku vlast. No situacija se brzo mijenja i već tridesetih godina 11. stoljeća, Zadrom i Splitom upravljaju Madijevci, zadarska obitelj s ozbiljnim političkim ambicijama koje se nisu svidjele Bizantu. Madijevac Grgur, zadarski prokonzul, daje podignuti ciborij u zadarskoj katedrali, kako doznajemo iz natpisa koji se proteže na vijencu pročelne arkade. Ovom ciboriju pripisani su i ulomci arkada ukrašenih sučelice postavljenim životinjama koje se međusobno bore. Na temelju stilskih sličnosti između Grgurova ciborija i skulptura iz zadarske crkve sv. Nediljice, te onima iz splitske krstionice i crkve sv. Petra i Mojsija u Solinu, I. Petricioli je predložio da svi ovi reljefi pripadaju istoj klesarskoj radionici čiju produkciju je vezao uz Zadar i Split te datirao u vrijeme Grgurove vladavine.

Među ovim skulpturama izuzetno su važni pluteji oltarne ograde ukrašeni prikazima iz Kristova djetinjstva, pronađeni u crkvi sv. Nediljice u Zadru koja je izvorno bila posvećena sv. Ivanu Krstitelju. Oni pružaju jedan od rijetkih primjera narativnih scena na ovim dijelovima liturgijskog namještaja. Za razliku od njih, *Bašćanska ploča* posve je ispunjena natpisom, a drugi primjeri iz današnje Hrvatske ukrašeni su geometrijskim prepletom na tragu motiva iz prethodnih stoljeća. Pluteji iz Sv. Nediljice svojom ikonografijom otkrivaju preokupaciju Bogorodičinom ulogom u Kristovoj inkarnaciji, tipičnu za 11. stoljeće, ali i poseban naglasak na prisutnost svjedoka poput anđela u sceni pranja Djeteta, dviju majki u prikazu pokolja nevine dječice ili triju pastira stiješnjenih u jedan luk. Naglašavanje uloge svjedoka povezano je s titularom sv. Ivana Krstitelja kojeg evanđelje naziva svjedokom svjetla i njegovom ulogom u potvrđivanju Krista kao Božjeg sina, bilo da se radi o njegovu komešanju u Elizabetinoj utrobi čime je ona prepoznala svoju rođakinju Mariju kao Božju majku, bilo teofanijom objavljenom u trenutku kad je on pokrstio Krista.

Crkva sv. Ivana Krstitelja porušena je krajem 19. stoljeća, ali arhitektonski nacrti pokazuju da se radi o neobično organiziranoj građevini koja je iskoristila dijelove starije arhitekture zatečene na terenu. Crkva je imala poluukopanu kriptu križnog tlocrta unutar koje su se vjerojatno nalazile grobnice. Iz tog razloga, pod crkve bio je povišen pa se u nju iz ulice pristupalo stubištem. Duž vrhova bočnih zidova na eksterijeru crkve tekao je niz ranoromaničkih visećih lukova, a južno do crkve uzdizao se i zvonik. U unutrašnjosti crkve glavni brod od bočnih dijelila su dva niza

Ploče oltarne ograde iz crkve sv. Ivana Krstitelja (sv. Nediljice) u Zadru

Na dvije ploče proteže se sedam scena iz Kristova djetinjstva. Posljednja, osma, od koje se očuvao samo Krstiteljev lik, prikazivala je njegovo krštenje. Nejednak broj scena i likova na pločama nije posljedica klesarske nespretnosti već ikonografskog programa. Najviše prostora dano je prikazu Betlehemskog pokolja s čak dvije tugujuće majke čime se naglašava Herodova pakost u suprotnosti s radosnim scenama vezanim uz Kristovo rođenje na lijevoj ploči u kojima je nagurano sedamnaest ljudskih likova. (Izvor fotografije: Nikola Jakšić – Emil Hilje, *Umjetnička baština zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I.: od IV. do XVI. stoljeća*, Zadar 2008., 133; Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«)

od tri niza stupova, a na istočnom dijelu nalazile su se tri apside.⁵ Postojanje kriptu u ovoj crkvi 11. stoljeća ukazuje na njezinu važnost: čak i ako pretpostavimo da je zadarska katedrala sv. Anastazije možda mogla imati ukopanu kriptu stariju od današnje romaničke, onda je Sv. Ivan Krstitelj jedina crkva osim nje koja je imala podzemnu kriptu.⁶ Prelazak crkve u ruke bratovštine kovača tijekom kasnijega srednjeg vijeka i njezino posvećenje Bogorodici (*Dominica mater* > Nediljica) u 16. stoljeću posredno govore da Krstiteljeva posveta nije nužno ovisila o relikvijama, a samim time, i da kripa nije služila smještaju njegovih relikvija već ukopu pokojnika koji su si mogli priuštiti vlastitu kriptu. U 11. stoljeću u Zadru to su mogli samo članovi obitelji Madijevaca.

I crkva sv. Petra i Mojsija u Solinu, krunidbena bazilika kralja Zvonimira, pokazuje sličnosti u tlocrtu sa Sv. Ivanom Krstiteljem u Zadru sa svoje tri apside upisane u začelni zid od kojih je glavna pravokutna, a bočne polukružne, te s korištenjem stupova, a ne stubova, kako je bio običaj u prethodnim stoljećima, u svojoj unutrašnjosti. I solinska crkva je imala zvonik, no, za razliku od zadarske, on se uzdizao iznad kvadratnog predvorja kako se zaključuje po ostatku stepenica u prizemlju.

Iz ove crkve najvjerojatnije potječe i najpoznatiji spomenik hrvatskog ranosrednjovjekovnog kiparstva: mramorna ploča s prikazom hrvatskog vladara danas ugrađena u oplatu zdenca u krstionici splitske katedrale. Identifikacija vladara mučila je znanstvenike otkad je ploča prvi put objavljena, krajem 19. stoljeća, a u posljednjih pedeset godina iskristalizirala su se dva mišljenja, da je prikazani kralj Petar Krešimir IV. ili Dmitar Zvonimir. I. Fisković je u vladaru prepoznao Petra Krešimira IV. kao jedinog kralja koji je imao dovoljno velik autoritet za ovakav prikaz. Radi se o jednostavnoj sceni koja se sastoji od samo tri ljudska lika: na desnoj strani sjedi okrunjeni kralj s križem u desnoj i kuglom u lijevoj ruci; s lijeve strane mu pristupa

⁵ P. Vežić uvjerljivo predlaže da je crkva izvorno imala još dva traveja, dakle, da je bila duža za još dva stupa. Vidi u: Pavuša Vežić, *Bazilika sv. Ivana Krstitelja (Sv. Nedjeljica) u Zadru. Prilog poznavanju ranoromaničke arhitekture u Dalmaciji*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 23, Zagreb 1999., 10–11.

⁶ Ranosrednjovjekovna crkva sv. Anastazije na lokalitetu Puntamika u Zadru također je imala kriptu, ali ona nije bila podzemna. Po mišljenju M. Jurkovića i dvobrodni prostor istočno od apside Sv. Petra Starog u Zadru predstavlja kriptu koja također nije ukopana.

stojeći lik koji je u rukama nosio cilindrični predmet koji je naknadno otklesan, ispod ovog lika, pred kraljevim nogama, potrbuške leži mali lik s rukama ispruženima prema kralju u gesti molbe. Između vijenca ploče i glavnog prikaza postojao je natpis čiji su tragovi danas jedva vidljivi jer je i on naknadno izbrisan.

Ovaj prikaz I. Fisković je nazvao prizorom pravednog kralja (*rex iustus*) i iznio mišljenje da je Petar Krešimir IV. prikazan kao Kristov namjesnik u činu donacije lokalnoj crkvi. Njegova uspomena u vremenski bliskom vremenu izazvala je nelagodu što je uzrokovalo otklesavanje predmeta u rukama stojećeg lika te samog natpisa. Za I. Fiskovića razlog nelagode bila je činjenica da se tijekom vladavine njegova nasljednika Zvonimira, koja se poklapa s reformiranim papinstvom Grgura VII, nije mogla tolerirati tako potencirana prisutnost svjetovnog vladara u crkvenom ambijentu, pogotovo ne prilikom Zvonimirove krunidbe od strane legata tog istog pape.

Tumačenje I. Fiskovića kvalitetno je obrazloženo i temeljito istraženo. I sam dvojni titular crkve koji štuje sv. Petra kao novozavjetnog vođu kršćana koji je kamen temeljac crkve kao organizacije koja djeluje i na ovom svijetu, te Mojsija kao Petrova starozavjetnog pandana koji je imao ulogu židovskog svjetovnog vođe svog naroda tijekom odlaska u Obećanu Zemlju, ali i ulogu zakonoprimec kojemu je Bog uručio zapovijedi koje uređuju svakodnevni život odabranog naroda, govori o vladarskoj konotaciji Crkve.

Bazilika sv. Petra i Mojsija u Solinu

U ovoj je bazilici godine 1076. Petar Krešimir IV. okrunjen za kralja od strane papinskog poslanika Gebizona. Potom se 1078. spominje i samostan sv. Mojsija na čijem čelu se nalazi opat Urso. Bazilika je izgrađena iznad starije i veće ranokršćanske crkve koja je služila antičkoj Saloni, a izgleda da se samostan nalazio sa sjeverne strane. (© Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, snimio Zoran Alajbeg)

Osim Sv. Ivana Krstitelja i Sv. Petra i Mojsija, sličnu tlocrtnu shemu odaje i crkva sv. Lovre u Zadru koja iz ove skupine i najbolje očuvana. Smještena na gradskom trgu gdje je bilo središte srednjovjekovne komune, izgleda da je ova crkva služila kao mjesto gdje su o važnim odlukama raspravljali stanovnici i gradski prior. Njezin glavni portal predstavlja sažetu, ali rafiniranu, poruku o pravednoj vlasti koja se očituje prikazom Kristova Uzašašća gdje on u ruci drži žezlo, već pristigao u raj naznačen stablima života i prisutnošću grifona.⁷ Naime kad Krist u desnoj ruci drži žezlo, ono je gotovo uvijek visokog tipa i završava križem, a u scenama Uzašašća on je prikazan kako uzlazi prema nebu, pa je umetanje običnog žezla bez križa odraz želje naručitelja za simbolom zemaljske vladavine, a stavljanje aktera u rajski ambijent prikaz Krista kao pravednog suca koji će razlučiti dobro od zla.

Postoji mogućnost da je suodnos Crkve i lokalne uprave odredio položaj i veličinu bazilike sv. Martina u Lovreću Pazenatičkom u Istri, koja u 11. stoljeću ostaje u vlasti Svetog Rimskog Carstva kao baštinika karolinških vladara. Naime N. Maraković nedavno je predložila da se u toj prostranoj, trobrodnoj i troapsidalnoj bazilici može prepoznati narudžba istarskih markgrofova iz porodice Weimar-Orlamünde, a ne nužno povezanost s benediktinskim redom. Njezin argument uzima u obzir činjenicu da je pročelje bazilike izvorno bilo prislonjeno uza zidine naselja sa čije se unutarnje strane nalazila gradska palača te je time bila ostvarena prostorna komunikacija. Nadalje, smatra se da se i u freskama sačuvanim na zidovima bočnih apsida, s pripisanim stilskim karakteristikama otonskog slikarstva, očituju kulturne veze vladajuće porodice s Bavarskom.

Benediktinci

Osim crkava povezanih s gradskom elitom i hrvatskim kraljevima, druga važna arhitektonska skupina 11. stoljeća su bazilike benediktinskog reda koje karakterizira povratak ranokršćanskim modelima očit u izduženijim proporcijama njihove bazilikalne forme, glatkim vanjskim zidovima, izostankom svodova i kupola te klasicističkim kapitelima korinskog tipa. Takve su benediktinske crkve u Osoru, Krku, Ninu, Zadru i Splitu, a takva je i crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu koja još stoji u izvornom obliku. Njezina unutrašnjost nam pruža sliku uskoga glavnog broda čija visina gotovo da iznenađuje, elegantno osvijetljenog pravilno raspoređenim malim prozorima visoko iznad arkada koje počivaju na fino klesanim kapitelima razdjelnih stupova. Kapiteli se dijele na dvije vrste, korintske s akantovim lišćem i palmetne, čiji raspored naznačuje odvajanje dubokog kora rezerviranog za redovnike od prostora namijenjenog vjernicima koji žive ili obrađuju zemlju na teritoriju opatije.

I na području Istre benediktinci ostavljaju svoj trag u umjetničkoj produkciji. Za ovaj pregled bitno je istaknuti samostan sv. Mihovila nad Limskim kanalom zbog njegove veze sa svetim Romualdom, osnivačem kamaldoljanskih benediktinaca, koji je živio pustinjački u špilji u blizini crkve od 1002. do 1005. Sv. Mihovil osnovan je krajem 10. stoljeća pored male ranokršćanske crkve sv. Marije iz 6. stoljeća kojoj se dodaje svod, a tijekom 11. stoljeća s njezine južne strane dodaje se i nova veća jedno-brodna crkva sv. Mihovila. U apsidi veće crkve sačuvale su se istovremene freske na

⁷ Magdalena Skoblar, »Sermons in Stone«: *Eleventh-century Figural Sculptures from Croatia*, doktorska disertacija, University of York, 2011., 106–142.

kojima je prikazano kamenovanje sv. Stjepana u kojima su prisutni stilski elementi otonskog slikarstva. Godine 1040. istarska grofica Acika donirala je samostanu sv. Mihovila posjed u Linskoj Dragi s pripadajućim beneficijama na što se porečki biskup požalio caru Henriku III. koji je presudio u korist benediktinaca. Ovi podaci pokazuju benediktinski red kao instituciju kojoj nije mrsko zbližavanje s lokalnim plemićima i bogaćenje zahvaljujući velikodušnim donacijama što je često izazivalo sukobe s nadležnim biskupima, ali i nezadovoljstvo u redovima svećenstva. Napokon, i sam Romuald negodovao je zbog nedostatka discipline u benediktinskom redu te je stoga osnovao svoj kamaldoljanski ogranak s jačim naglaskom na pustinjačke vrijednosti poput šutnje i rada.

Bogaćenje benediktinskih opatija vidi se i na primjeru Zadra. Ženski benediktinski samostan godine 1066. osniva Madijevka Cika (u historiografiji poznata i kao Čika), rodbinski povezana s kraljem Petrom Krešimirom IV, a obnavlja i stariju oronulu crkvu sv. Marije sukladno oblicima koje pokazuje crkva u Supetarskoj Dragi na Rabu. No njezinu pokroviteljstvu pripada i oslikani časoslov sastavljen za osobnu upotrebu i pisan beneventanskim pismom koje odaje utjecaje srednje Italije. Prestiž zadarskih benediktinki očituje se i u činjenici da prelaskom Dalmacije i Hrvatske u ruke ugarskog kralja na početku 12. stoljeća nije poremećen njihov povlašteni položaj. Vekenega, Cikina kći i njezina nasljednica na čelu samostana dovršava pregradnju crkve 1091. te daje naručiti i oslikati evanđelistar, također pisan beneventanom, a primit će i veliku donaciju od ugarskog kralja Kolomana za izgradnju novih samostanskih građevina.

Benediktinska crkva sv. Petra u Supetarskoj Dragi na Rabu

Smješten u polju podno brda Kamenjak, benediktinski samostan osnovan je 1059. kad rapski prior Majo (*Maius*) i biskup Drago daju opatu Fulkonu postojeću crkvu sv. Petra i Ciprijana sa zemljištem. Samostanske zgrade nalazile su se južno od bazilike. Na pročelju crkve ističe se zabat iznad glavnog ulaza. (Izvor fotografije: www.panoramio.com)

**Kapela na prvom katu zvonika
u samostanu benediktinki
sv. Marije u Zadru**

Na prvom katu zvonika nalazi se kapela presvođena križno-rebrastim svodom koji se upire na kapitele s Kolomanovim imenom. Na zidovima su se sačuvali dijelovi fresaka, posebice prikaz Krista u slavi i lik arhandela. Kapela je izvorno komunicirala s kapitularnom dvoranom putem balkona. (Izvor fotografije: Nikola Jakšić – Radoslav Tomić, *Umjetnička baština zadarske nadbiskupije – Slikarstvo*, Zadar 2006., 73)

Koloman i zrela romanika u Zadru

Političko zbližavanje dalmatinskih gradova i Hrvatskog Kraljevstva koje započinje šezdesetih godina 11. stoljeća, tijekom vladavine Petra Krešimira IV, imalo je pogubnu posljedicu na samom kraju 11. stoljeća kad dolazi do problema sukcesije u hrvatskoj vladarskoj dinastiji. Naime Zvonimir, koji je za ženu bio uzeo ugarsku princezu Jelenu Lepu, umire bez potomka 1089. te ga nasljeđuje Stjepan III., posljednji član loze Trpimirovića, koji i sam umire bez nasljednika već 1091. Takvo stanje stvari potaklo je Zvonimirovu udovicu i njezina brata, ugarskog kralja Ladislava, da preuzmu hrvatsko prijestolje usprkos željama hrvatskog plemstva koje je 1093. odabralo za kralja izvjesnog Petra. Ovaj otpor silom je slomio Ladislavov nasljednik Koloman pri čemu je kralj Petar poginuo na Gvozdu 1097. No kako ni Ugarska nije bila pošteđena internih previranja, u sljedećih pet godina ona nije mogla kontroli-

rati Hrvatsku pa se situacija rješava tek sporazumom između hrvatskih velikaša i Kolomana, kojim ga priznaju za kralja Hrvatske i Dalmacije.

Kolomanova vlast potvrđena je njegovom krunidbom 1102. u Biogradu. Dolaškom ugarske vlasti u Hrvatsku i Dalmaciju postupno će se poremetiti društvena i financijska hijerarhija. Crkve i liturgijski namještaj ne naručuju više hrvatski kraljevi ni ambiciozni priori koji žele vladati Dalmacijom. Najvažniji naručitelj tijekom prve polovice 12. stoljeća je sam Koloman koji, poput Justinijana, građevinskim projektima želi navijestiti da je njegova vlast došla do Jadrana. On uzima pod svoju zaštitu benediktinski samostan sv. Marije u Zadru i uz sjevernu stranu crkve daje podignuti kapitularnu dvoranu i zvonik, na katu kojeg je zabilježeno njegovo ime i godina 1105.

Kapitularna dvorana mjesto je gdje se sastaje samostanski kapitul, to jest sve redovnice koje žive u ovom samostanu, u posebno važnim prilikama poput izbora nove opatice, prijema gostiju i donošenja ključnih odluka. Dvorana zadarskih benediktinki u cijelosti je nadstvođena bačvastim svodom s pojasnicama koje se oslanjaju na polustupove duž zidova. Njihovi kubični kapiteli su tipično romanički, a zidovi završavaju vijencem od palmeta uokolo cijele dvorane. Tu je Vekenegin grob s epita-

Lokaliteti s nalazima hrvatske kulturne ranosrednjovjekovne baštine

fom koji donosi godinu njezine smrti, 1111., i u kojem se podičila da je bila zadužena za dovršenje dvorane i zvonika.

No, ako je kapitularna dvorana samozatajne prirode, Kolomanov zvonik to nikako nije: uzdižući se visoko iznad Sv. Marije, ali i obližnje katedrale te nekadašnjeg rimskog foruma, on je jasan znak njegove prisutnosti u gradu, ali i pokazatelj koga novi vladar favorizira. Na razini prvog kata, duž sve četiri strane, nalaze se mramorne ploče s Kolomanovim natpisom i godinom 1105. kad je ušao u Zadar.⁸ Osim visine, zvonik se odlikuje i skladnim proporcijama te rastvaranjem katova na lombardski način, kad se broj otvora umnožava sukladno visini. U unutrašnjosti je zvonika, na tom istom katu, kapela s križno-rebrastim svodom koji se upire na četiri ugaona stupa čiji kubični kapiteli nose Kolomanov natpis: R.CO LLO MAN NVS, koji epigrafički odgovara onom na vanjštini zvonika.

Kako je bilo za očekivati, Kolomanova vojno-propagandna kampanja u Dalmaciji nije se svidjela Veneciji i samo deset godina nakon izgradnje zvonika, ona počinje Ugarskom Kraljevstvu otimati gradove i naselja duž istočno jadranske obale. U beskrajne trzavice 12. stoljeća na Jadranu uključuje se i Bizant koji vrši pritisak na Mađare da mu vrate stare carske teritorije u Dalmaciji i Hrvatskoj. Nakon Kolomana, umjetničku produkciju tijekom prve polovice ovog stoljeća teško je pratiti, usto, ona je po svemu sudeći bila sporadična. Tek će u 13. stoljeću doći do značajnih umjetničkih ostvarenja poput portala majstora Radovana u Trogiru i vratnica Andrije Buvine u splitskoj katedrali.

⁸ ANNO INCAR(NATIONIS) D(OMI)NI N(OST)RI (IESU CHRISTI) MIL(LESIMO) CV POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA IADERAE INTROITUS A DEO CONCESSA, PROPRIO SUMPTU HANC TURRI(M) S(AN) C(T)AE MARIAE UNGARIAE, D[AL]MAT[IAE, CHROA]TIAE CONSTRUI ET ERIGI IUSSIT REX COLLO-MANNUS. (transkribirao Ludwig Steindorff)

»Godine utjelovljenja Gospodina našega Isusa Krista tisuću sto i pete, poslije pobjede i nagrade mira koje mu je Bog udijelio, a to je ulazak u Zadar, Koloman, kralj Ugarske, Dalmacije i Hrvatske naredio je da se, o njegovu vlastitom trošku, sagradi i podigne ovaj toranj sv. Marije.«

Izvori:

- Cessi, Roberto: *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille*, sv. 1, Padova 1940.
- CD 1 = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. 1, priredili Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, Zagreb 1967.
- DAI = Konstantin Porfirogenet: *O upravljanju carstvom* (prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić/hrvatski/, Gyula Moravcsik, Romilly James Heald Jenkins/engleski/), Zagreb 2003; Moravcsik, Gyula i Jenkins, Romilly: *De Administrando Imperio*, Washington 1967.
- Haury, Jakob – Wirth, Gerhard: *Procopii Caesariensis Opera Omnia*, sv. 4, Leipzig 1964.
- MGH, SS. rer. Lang., *Agnelli liber pontificalis* = *Monumenta Germaniae historica*, *Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX* (SS rer. Lang.), *Agnelli qui et Andreas liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, Hannover 1878., 265–391.
- MGH, SS rer. Germ., *Annales* = *Monumenta Germaniae historica*, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* (SS rer. Germ.), *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*, Hannover 1895.
- Mauskopf Deliyannis, Deborah: *Agnellus of Ravenna. The Book of Pontiffs of the Church of Ravenna (Medieval Texts in Translation)*, Washington 2004.
- Monticolo, Giovanni: *Cronache Veneziane Antichissime*, sv. 1, Rim 1890.
- Rižanski placit* = Margetić, Lujo: O nekim pitanjima Rižanskog placita, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, sv. 43/4, Zagreb 1993., 407–438.
- Toma = Toma Arhidakon: *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*; predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija Toma Arhidakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Split 2003.
- Vasilijevski, Vasilij i Jernstedt, Viktor: *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, Petrograd 1896. (pretisak: Amsterdam 1965).

Literatura:

- Ančić, Mladen: Zadarska biskupija u okviru splitske metropolije do 1154., *Sedamnaest stoljeća zadarske crkve*, sv. 1, uredio Livio Marjan, Zadar 2009., 105–130.

- Badurina, Anđelko: *Illuminated manuscripts, Croatia and Europe 1 – Croatia in the Early Middle Ages*, uredio Ivan Supićić, London – Zagreb 1999., 545–558.
- Belamarić, Joško: *Romaničko kiparstvo, Tisuću godina hrvatskog kiparstva*, uredio Igor Fisković, Zagreb 1997., 43–93.
- Belamarić, J. *Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu*, Split 2001.
- Belamarić, J. i Kusin, Vesna: *Dalmatinska zagora-nepoznata zemlja*, Zagreb 2007.
- Belting, Hans: *Likeness and Presence*, Chicago – London 1996.
- Budak, Neven: *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994.
- Chevalier, Pascale: *Ecclesiae Dalmatiae*, sv. 1–2, Rim 1996.
- Communications and Power in Medieval Europe: the Carolingian and Ottonian Centuries*, uredio Timothy Reuter, London 1994.
- Curta, Florin: *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*, Cambridge 2006.
- Delonga, Vedrana: *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.
- Domijan, Miljenko: *Rab u srednjem vijeku*, Split 2004.
- Dorigo, Wladimiro: *Venezia romanica: la formazione della città medioevale all'età gotica*, sv. 1–2, Venecija 2003.
- Dyggve, Ejnar: *History of Salontian Christianity*, Oslo 1951.
- Dyggve, E.: Oltarna pregrada u krunidbenoj crkvi kralja Zvonimira, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 56–59, Split 1954–1957., 238–243.
- Elsner, Jaś: *Imperial Rome and Christian Triumph*, Oxford 1998.
- Fisković, Igor: *Reljef kralja Petra Krešimira IV*, Split 2002.
- Fisković, I.: Crkva sv. Petra i Mojsija – spomenik kralja Petra Krešimira u Solinu, *Zbornik I. Kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti*, uredio Milan Pelc, Zagreb 2004., 33–40.
- Gambero, Luigi: *Mary in the Middle Ages, The Blessed Virgin Mary in the thought of medieval Latin theologians*, San Francisco 2005.
- Grgić, Milan: Dva nepoznata svetomarijanska rukopisa u Budimpešti, *Kulturna baština samostana Sv. Marije u Zadru*, uredili Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar 1968., 123–229.
- Gunjača, Stjepan: Revizija iskopina u Biskupiji, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 57, Zagreb 1953., 9–49.
- Heinz, Andreas: Saint Michel dans le «monde germanique». Histoire – Culte – Liturgie, *Culto e santuari di S. Michele nell'Europa medievale*, uredili Pierre Bouet, Giorgio Otranto i André Vauchez, Bari 2007., 39–56.
- Hrvati i Karolinzi – rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000.
- Hrvatska, Mađarska, Europa, Stoljetne likovno-umjetničke veze*, uredila Jadranka Damjanov, Zagreb 2000.

- Jakšić, Nikola: Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 21, Split 1980., 97–109.
- Jakšić, N.: Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 13, Split 1983., 203–215.
- Jakšić, N.: Klesarstvo u službi evangelizacije, *Hrvati i Karolinzi – rasprave i vrela*, uredio Ante Milošević, Split 2000., 192–213.
- Jakšić, N.: La scultura dell'undicesimo secolo nell'Alto Adriatico, *Letteratura, arte e cultura italiana tra le due sponde dell'Adriatico*, uredila Luciana Borsetto, Padova 2006., 17–39.
- Jakšić, N.: *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti*, Zagreb 2006.
- Jakšić, N.: Il caso dell'arconte Dobrona e del proconsole Gregorio, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 13, Zagreb – Motovun 2007., 137–145.
- Jakšić, N.: Skulptura u zadarskoj nadbiskupiji od 4. do 12. stoljeća, *Umjetnička baština zadarske nadbiskupije – Kiparstvo I*, uredili Nikola Jakšić i Emil Hilje, Zadar 2008., 5–38.
- Jeličić-Radonić, Jasna: *Gata. Crkva Justinijanova doba*, Split 1994.
- Jensen, Robin Margaret: *Understanding early Christian Art*, New York 2000.
- Jurković, Miljenko: Crkve s westwerkom na istočnom jadrano, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 26, Split 1986–1987., 61–86.
- Jurković, M.: L'architecture du premier âge roman en Croatie, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 6, Zagreb – Motovun 2000., 83–92.
- Jurković, M.: Prilog poznavanju hrvatsko-ugarskih veza u doba romaničke, *Hrvatska, Mađarska, Europa, Stoljetne likovno-umjetničke veze*, uredila Jadranka Damjanov, Zagreb 2000., 29–39.
- Jurković, M.: Sv. Petar Stari u Zadru i njegova kript, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 24, Split 1997., 77–110.
- Jurković, M., Terrier, Jean i Marić, Iva: Guran – ranosrednjovjekovno naselje i njegove crkve, *I. porečki susret arheologa – rezultati arheoloških istraživanja na području Istre*, uredio M. Jurković, Poreč 2008., 111–123.
- Jurković, M. i Cailliet, Jean Pierre: *Velika Gospa près de Bale (Istrie)*, sv. 1–2, Turnhout 2008–2011.
- Jurković, M., Terrier, J. i Marić, I.: Ranosrednjovjekovno naselje Guran, *Histria Antiqua*, sv. 20, Pula 2011., 109–134.
- Kazhdan, Alexander: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, sv. 1–3, New York – Oxford 1991.
- Kelly, Thomas Forrest: *The Beneventan Chant*, Cambridge 1989.
- Kirschbaum, Engelbert: *Lexikon der christliche Ikonographie*, sv. 1–8, Rim 1968–1976.
- Klaić, Nada i Petricioli, Ivo: *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976.
- Klaić, N.: *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971., 21975.
- Kozio, Geoffrey: *Begging Pardon and Favour: Ritual and Political Order in Early Medieval France*, Ithaca – London 1992.
- Leyser, Karl: *Ritual, Ceremony and Gesture: Ottonian Germany, Communications and Power in Medieval Europe: the Carolingian and Ottonian Centuries*, uredio Timothy Reuter, London 1994., 189–213.
- Lowden, John: *Early Christian and Byzantine Art*, New York 2003.
- Lučić, Josip: Komunalni gradski sustav u Zvonimirovo doba, *Zvonimir, kralj hrvatski*, uredio Ivo Goldstein, Zagreb 1997., 111–117.
- Lukšić, Tugomir i Jurković, M.: *Starohrvatska spomenička baština – Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*, Zagreb 1992.
- Magyar, Kálmán: Somogyvár i Saint Gilles – o vezama Somogyvara i Zadra s Francuskom u XII. stoljeću, *Hrvatska, Mađarska, Europa, stoljetne likovno-umjetničke veze*, uredila Jadranka Damjanov, Zagreb 2000., 15–28.
- Mango, Cyril: *The Art of the Byzantine Empire 312–1453: Sources and Documents*, Toronto 2004.
- Maraković, Nikolina: Crkva sv. Martina u Svetom Lovreću Pazenatičkom – privatna crkva porečkih biskupa ili istarskih (mark)grofova?, *Histria*, sv. 1, Pula 2011., 13–36.
- Marasović, Tomislav: *Dalmatia Praeromanica*, sv. 1–2, Split – Zagreb 2008–2009.
- Marinković, Ana: Funkcija, forma, tradicija – kraljevska kapela Kolomana Učenog u samostanu Sv. Marije u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 40, Split 2004., 43–76.
- Mauskopf Deliyannis, Deborah: *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge 2010.
- McCormick, Michael: *The Origins of European Economy*, Cambridge 2001.
- Milošević, Ante: *Crkva Sv. Marije, mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina*, Split 2000.
- Milošević, A.: Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kraj Knina, *Zbornik Tomislava Marasovića*, uredili Ivo Babić, Ante Milošević i Željko Rapanić, Split 2002., 200–207.
- Milošević, A.: *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini*, Split 2009.
- Milošević, A.: *Hrvati i Karolinzi*, sv. 1–2, Split 2000.
- Möbius, Friedrich: *Westwerkstudien*, Jena 1968.
- Nikolić, Zrinka: Madijevci: primjer obitelji dalmatinske gradske elite u jedanaestom i dvanaestom stoljeću, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, sv. 23, Zagreb 2005., 1–24.
- Oakes, Catherine: *Ora Pro Nobis. The Virgin as Intercessor in Medieval Art and Devotion*, Turnhout 2008.
- Perry, Tim S.: *Mary for Evangelicals*, Westmont 2006.
- Petricioli, Ivo: *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb 1960.
- Petricioli, I.: Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru, *Kulturna baština samostana Sv. Marije u Zadru*, uredili Grga Novak i Vjekoslav Maštrović, Zadar 1968., 61–100.
- Petricioli, I.: Sculpture from the 8th to the 11th century, *Croatia and Europe 1 – Croatia in the Early Middle Ages*, uredio Ivan Supićić, London – Zagreb 1999., 475–491.

- Petrinec, Maja: *Lujo Marun, Starinarski dnevnici*, Split 1998.
- Poilpré, Anne-Orange: *Maiestas Domini: Une image de l'Église en Occident: V^e–IXe siècle*, Pariz 2005.
- Sauerländer, Willibald: *Romanesque Art: Problems and Monuments*, sv. 1–2, London 2004.
- Schiller, Gertrud: *Ikonographie der christlichen Kunst*, 1–5 sv., Gütersloh 1966–1986.
- Škobljar, Magdalena: »Sermons in Stone«: *Eleventh-century Figural Sculptures from Croatia*, doktorska disertacija, University of York, 2011.
- Šimunić Buršić, Marina: Svod u zvoniku crkve Sv. Marije u kontekstu najranijih europskih svodova s dijagonalnim lukovima, *Prostor*, sv. 20, br. 1 (43), Zagreb 2012., 20–31.
- Thunø, Erik: *Image and Relic. Mediating the Sacred in Early Medieval Rome*, Rim 2002.
- Vassilaki, Maria: *Images of the Mother of God: Perception of the Theotokos in Byzantium*, Aldershot 2005.
- Vedriš, Trpimir: Po čemu je u 9. stoljeću rotunda sv. Trojstva u Zadru mogla sličiti crkvi sv. Anastazije u Carigradu?, *Zbornik radova znanstvenog skupa »Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština«*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 18–21. listopada 2011., uredio Tomislav Šeparović, Split 2012., 63–79.
- Vežić, Pavuša: Platea civitatis Jadre – prostorni razvoj Narodnog trga u Zadru, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 36, Split 1996., 337–360.
- Vežić, P.: Bazilika Sv. Ivana Krstitelja (Sv. Nedjeljica) u Zadru. Prilog poznavanju ranoromaničke arhitekture u Dalmaciji, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 23, Zagreb 1999., 7–16.
- Vežić, P.: Plutej s likom vladara iz krstionice u Splitu, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 25, Zagreb 2001., 7–16.
- Vežić, P.: *Sveti Donat – Rotunda Sv. Trojstva u Zadru*, Split 2002.
- Vežić, P.: *Zadar na pragu kršćanstva. Arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*, Zadar 2005.
- Vežić, P.: Dalmatinski šesterolisti – sličnosti i razlike, *Ars Adriatica*, sv. 2, Zadar 2012., 41–74.
- Vežić, P. i Lončar, Milenko: *Hoc Tigmen – Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009.
- Zvonimir, kralj hrvatski*, uredio Ivo Goldstein, Zagreb 1997.

Internetske stranice:

- Procopius. *Buildings*, <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Buildings/home.html>, zadnji put provjeravano 19. studenog 2012.
- Bazilika Sv. Marije Formoze u Puli. Idejni projekt arheološkog parka, <http://www.ami-pula.hr/projekti/bazilika/>, zadnji put provjeravano 19. studenog 2012.
- Istarska enciklopedija*, uredili Miroslav Bertoša i Robert Matijašić, Zagreb 2005., Internet izdanje (2008), <http://istra.lzmk.hr/abecedarij.aspx>, zadnji put provjeravano 19. studenog 2012.